

ՎԱՂԱՐՇ II-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀՌՈՄԻ ԵՎ ՊԱՐԹԵՎՆԵՐԻ ՀԵՏ*

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

Տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական կյանքում II դարի վերջերից՝ ծայր առած համընդհանուր ճգնաժամը ընդգրկել էր միջերկրածովյան և առաջավորասիական երկրները: Այս ճգնաժամը առաջին հերթին դրսևորվեց Պարթևաստանում, որտեղ թուլացավ պարթև Արշակունիների կենտրոնական իշխանությունը: Խախտվեց պետության մեքողջականությունը, շատ տեղերում իրենց անկախ հայտարարեցին տեղական կուսակալները: Հատկապես պետք է հիշել Պարսք նահանգի ապստամբական շարժումը: Պարսքում բարձրանում են պարսկական հնամենի ավանդները նորից վերհիշած Սասանյանները, որոնց հաջողվում է կարճ ժամանակում վերացնել Պարթև Արշակունիների դինաստիան (226—227 թթ.), և Իրանի արքայից արքայի դահլ ղառնում է Սասանյանների ժառանգական սեփականությունը: Պարթև Արշակունիները մի առ ժամանակ իրենց հսկողության ներքո ունեին պարթևական թագավորության համար կենսական նշանակություն ունեցող նահանգները՝ Միջագետքը, Մարաստանը, Ատրպատականը և բավական ուժեղ դիմադրություն էին ցույց տալիս հռոմեացիներին Միջադեպում:

Մեծ Հայքի թագավորությունը այդ ժամանակաշրջանում նորից ուժեղանում է: Վաղարշ I-ից (117—144) հետո Մեծ Հայքի դահլ շուրջ քառասուն տարի (144—186) գրավում էր հռոմեական դրածո Սոհեմոսը («Տիգրան Վերջին»), որը համարվում էր Երվանդունիների շառավիղ:

Սոհեմոսը թագավոր էր 144—161 և 164—186 թթ.: Միայն երկու տարի՝ 161—163 թթ., թագավորեց պարթևական դրածո Բակուրը (Aurelius Pacorus)՝ պարթև Արշակունի Վաղարշ III Պերոզի (148—191) ընտանիքից: Այս Բակուրը Հռոմում կառուցել է իր մահացած եղբոր՝ Միհրդատի դամբարանը, որի մարմարե զոհասեղանի վրա փորագրված արձանագրության մեջ նա ներկայացված է իբրև Մեծ Հայքի թագավոր, իր մեքողջական տիրույթով՝ 'Αυρηλιος Πακορος βασιλεύς Μεγάλης Ἀρμενίας (Corp. inscr. graecorum, 6559)¹.

186 թ. մահացավ Սոհեմոսը: Հռոմը բռնկված էր գահակալական կոիվներով, ապստամբած հայերը Մեծ Հայքի գահի վրա բարձրացրին Տրդատ I Արշակունու շառավիղ Վաղարշ II-ին (186—198), որ ըստ երևույթին Վաղարշ I-ի թոռն էր: Չի հիմնավորված այն ենթադրությունը, որ իբր այս Վաղարշ

* Զեկուցումը կարդացվել է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի հանրապետական առաջին իրանագիտական կոնֆերանսում 1976 թ. դեկտեմբերի 9-ին:

¹ К. В. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э.—IV в. н. э.), М.—Л., 1953, էջ 237—238:

II-ը եղբայրն էր պարթևական Վաղարշ IV թագավորի (191—208)²։ Վաղարշ II-ի ամբողջ գործունեությունը դեմ է այդ կարծիքին։ Առավել սխալ են այն հետազոտողները, որոնք պնդում են, որ իբրև Սոհեմոս-Տիգրանից հետո Հայաստանում թագավորել են Սանատրուկը և ապա նրա որդին՝ Վաղարշը³։ Ինչպես ճիշտ եզրակացնում է ակադ. Հ. Մանանդյանը, Մովսես Խորենացին, հիմնվելով եղեսպի Բարդաժանի (154—222) և Կապադովկիայի Կեսարիայի Փերմելիանոս եպիսկոպոսի (մահացել է 260 թ.) վկայությունների վրա, ցույց է տալիս, որ «Տիգրան Վերջինից» (Սոհեմոս) հետո Հայաստանում թագավորել են նախ Վաղարշը, որ Վաղարշ II-ն է և ապա նրա որդին՝ Խոսրովը, որ Խոսրով I-ն է։ Այժմ ճշտվում են նաև նրանց թագավորության տարիները։ Նախկինի պես Մեծ Հայքի Արշակունիների թագավորությունը համարվում էր Արշակունի դինաստիայի երկրորդ տերությունը (Secundogenitur), ինչպես ճիշտ նշում է Աղաթանգեղոսի անվան տակ մեզ հասած երկր՝ «զի որ Հայոց թագաւոր էր նա էր երկրորդ Պարսից տէրութեանն»⁵։ Վաղարշ II «Մեծ թագաւոր Հայոց Մեծացը» Խորենացու «Վաղարշակն» է։ Վերջինիս ամբողջ գործունեությունը համապատասխանում է իրական Վաղարշ II-ի գործունեությանը։

Բարդ միջազգային իրադրության պայմաններում Հայոց թագավորը պետք է ճիշտ կողմնորոշում ունենար։ Նախկինի պես Հայաստանը գտնվում էր հռոմայարթևական մրցակցության ոլորտում։ Ինչպես ճիշտ ընդհանրացնում է Խորենացին, «ի սկզբանէ թագաւորութեան Պարթևաց մինչև ցդադարումն՝ ընդ Հռոմայեցւոց կալան զործ, երբեմն հնազանդութեամբ և երբեմն պատերազմաւ»⁶։

192 թ. պրեստորիանների կողմից սպանվեց Կոմմոդոս կայսրը (180—192)⁷ և սկսվեցին զահակալական կոիվները կայսրության մեջ։ Հռոմեական զորաբանակը այս ժամանակ պետք է թողներ Վաղարշապատը⁸ և Մեծ Հայքը

² K. Aslan, Études historiques sur le peuple arménien, Paris, 1909, էջ 133; (Հ. Մանանդյանը չի հերքում այս փաստը։ Տե՛ս նրա «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 51)։ Ճիշտ չի հասկացված սկզբնաղբյուրների «եղբայր» բառը, որ համապատասխան կոնտեքստում պիտի գործածված լինի իբրև պատվանուն և բնորոշ է հելլենիստական միջավայրի համար։ Ուշ ժամանակաշրջանում հայերի մոտ հայտնի էր «Ատելփիոս» արական անձնանունը, որը հոմանիշ է հուն. Ἀνέλιφις անձնանվան և նշանակում է «եղբայր», որից առաջացել են հայերի մոտ գործածվող անունները՝ «եղբայր», «ղբայրիկ»։ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 253։

³ Տվյալ դեպքում Վաղարշ II-ը շփոթված է Վաղարշ I-ի (117—144) հետ, որը իսկապես Սանատրուկ II-ի (88—109) որդին էր և Տրդատ I-ի թոռը։

⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 51; Տե՛ս նաև C. Toumanoff, The third—century Armenian Arsacids, A chronological and genealogical commentary, „Revue des études arméniennes“, nouvelle série, t. VI, Paris, 1969, էջ 213։

⁵ «Աղաթանգեղայ Պատմություն Հայոց», 18, Ա, Տփղիս, 1909, էջ 15։

⁶ «Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց», Բ, կթ, Տփղիս, 1913, էջ 205։

⁷ Ուշագրավ է, որ Ալեքսանդրոսի մեզ հասած ճառի մեջ Կոմմոդոսը 175 թ. իր հոր՝ Մարկոս Ավրելիոսի հետ Armeniacus կոչումն էր կրում (տե՛ս Հ. Ասատուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմի 190-են ն. Ք. մինչև 428 թ. հ. Ք., Վենետիկ, 1912, էջ 223, ծան. 2)։

⁸ Վաղարշապատը Մեծ Հայքի թագավորության պաշտոնական մայրաքաղաքն էր և նշված է Պտղոմեոսի (V, 12, 7) «Ասիայի երրորդ քարտեզի» վրա՝ Ἀζάρα (76° 10'—40° 50') անու-

մի առ ժամանակ բոլորովին անկախ ու չեզոք երկիր պիտի դառնար: Սիրիայի կուսակալ Նիգերը Անտիոքում իրեն հայտարարեց կայսր (193 թ.): Սրան ճանաչեցին բանակը, ամբողջ Փոքր Ասիան և Արևելքը՝ պարթևների, Օսրոյենների և Հադրայի թագավորները: Միայն Վաղարշ II-ն էր, որ շմիացավ նրանց և չեզոքություն պահպանեց:

Հռոմում սպանված Կոմմոդոսի փոխարեն կայսր հռչակվեց Պերտինաքսը, սակայն սա ևս սպանվեց և պրետորիանները Օգոստոս հռչակեցին Վերջինս (193 թ.): Պաննոնիայում գտնվող իլլիրիական զորամասերը, լսելով Հռոմում և Անտիոքում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, կայսր հռչակեցին Սեպտիմիոս Սեվերոսին (193—211): Վերջինս, անցնելով իր բանակի գլուխը, շտապեց Հռոմ, որտեղ Յուլիանոսը սպանվեց և Օգոստոսի տիտղոսն ու նրա հետ կապված պատիվները շնորհվեցին Սեվերոսին: Վերջինս մի առ ժամանակ համաձայնության եկավ Բրիտանիայում տեղավորված զորքի հրամանատար Ալբինոսի հետ և շտապեց դեպի Արևելք: Այստեղ Սիրիայում մնում էր Սեվերոսի միակ մրցակիցը՝ Պեսկեննիոս Նիգերը, որը դանդաղում էր Հռոմ գալու, որպեսզի հռոմեական ժերակույտի կողմից ճանաչվեր ու վստիվերացվեր նրա կայսերական իշխանությունը: Այդպիսով, Սեվերոսը պատրաստություններ տեսավ արշավելու Արևելք, Նիգերին և նրա կողմնակիցներին ասպարեզից հանելու համար: Նախքան մեկնելը, Սեվերոսը ապահովեց Հռոմում իր թիկունքը, Բրիտանիայի կառավարիչ Ալբինոսին նշանակելով տեղակալ: Միայն սրանից հետո Սեվերոսը իր բանակով շարժվեց Արևելք Նիգերի դեմ:

Նիգերին Արևելքում արդեն հռոմեական կայսր էին ճանաչել բոլոր հարևան անկախ և կիսանկախ պետությունները՝ Պարթևաց թագավորությունը և արևելյան վասալ հռոմեական պետությունները՝ Օսրոյենեն ու Հադրան: Միայն Հայաստանն էր չեզոք մնացել⁹: Այդ ցայտուն երևաց, երբ լսելով Սեվերոսի արշավանքի մասին իր դեմ, Նիգերը պատգամավորների միջոցով զորք պահանջեց նշված պետություններից: Պարթևաց թագավոր Վաղարշ IV-ը (191—208) խոստացավ, որ զորահավաք կսկսի, իսկ Օսրոյենների թագավոր Աբգար IX-ը (179—214) և Հադրայի թագավոր Բարսեմիոսը Նիգերին ռազմական օգնություն ուղարկեցին: Միայն Հայաստանի Վաղարշ II թագավորն էր, որ

նով: Այս անունով քաղաք հիշատակում է նաև Ստրաբոնը Մեծ Հայքում, Արաքսի հովտում, Արտաշատից դեպի արևմուտք (XI, 14, 2), և էլյումայսում (XVI, 1, 18): Վերջինս հայտնի էր Արտեմիսի տաճարով: Վաղարշապատը, լինելով Անահիտ Արտեմիսի սրբավայրերից մեկը, կոչվում էր նաև Արտիմեդ, սակայն, ինչպես երևում է, գոյություն ունեւ այս աստվածուհու անվան մի այլ հոմանիշ՝ Աղար Աղարմի, որից առաջացել է Աղարմիդուխտ անունը: «Աղարմիդուխտ» իգական անունը ծագում է պահլավերեն «աղարմ» բառից, որ նշանակում է «ամոթ, պատկառանք, պարկեշտություն», որ իմաստաբանական տեսակետից հոմանիշ է հին հունարեն ἄρδενος («կույս, պարկեշտ») բառին, և «դուխտ»-ից, որ նշանակում է «զուտոր» (տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 57—58): Հայերի մոտ Աղարմիդուխտի հոմանիշ է եղել Զարմանդուխտ անունը: Հ. Աճառյանը կարծում է. թե հայ մատենագիրները այս անունները շփոթում են միմյանց հետ, որ ճիշտ չէ: Տե՛ս նրա «Հայոց անձնանունների բառարան», հատ. Բ, էջ 173: Այս անունների հետ պիտի առնչություն ունենան հայկական հեթանոսների «Զարմանազան» և «Արեգնազան» անունները:

⁹ K.-H. Ziegler, Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts, Wiesbaden, 1964, էջ 130.

հրաժարվեց օգնել: Ինչպես վկայում է Հերոդիանոսը (170—241), երբ «Նիգերը մարդ ուղարկեց Պարթևաց, Հայոց և Հաղրացոց թագավորների մոտ՝ խնդրելու նրանցից օգնություն, Հայոց թագավորը պատասխանեց, որ նա ոչ ոքին չի օգնելու, սակայն եթե Սևկերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել: Իսկ Պարթևաց թագավորն ասաց, որ կկարգադրի իր կուսակալներին զորք գումարել, այսպես էին նրանք սովորաբար անում. երբ հարկավոր էր զորք հավաքել, որովհետև չունեին վարձկան զորք և մնացուն գինապարտներ»¹⁰: Հաղրացի թագավոր Բարսեմիոսը Նիգերին ուղարկեց իր աղեղնավորներին¹¹:

Շտապ կերպով հավաքած զորամասերով Նիգերը փորձեց խանգարել Սևադիմիոս Սևկերոսին անցնել կայսրության ասիական ափը, սակայն Պրոպոնտիսի (Մարմարա ծով) ափին, Կիզիկե քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում Նիգերը պարտվեց և նրա զորքերը ցրվեցին, ապավինելով Հայաստանի լեռներին, իսկ մյուսները անցան Դալատիա և պրովինցիա Ասիա¹²: Հետևյալ ճակատամարտը տեղի ունեցավ 194 թ. աշնան սկզբներին, Իսոսի մոտ, որտեղ Նիգերը հաղթվեց և փախուստի գիմելով Անտիոք, այնտեղ զլխատվեց:

Հաղթանակած Սևկերոսը, գալով Անտիոք, հաշվահարգար տեսավ Նիգերի կողմնակիցների՝ պարթևների, օսրոյնցիների ու հաղրացիների հետ, որոնք ոչ միայն օժանդակել էին նրան իրենց զորամասերով, այլև, օգտվելով խառնակ վիճակից, գրավել էին Միջագետքի հռոմեական ամրությունները, որոնց թվում նաև խոշոր կենտրոն Մծբինը:

Արևելք եկած Սևկերոսը մեծ դժվարությունների առաջ կանգնեց: Անհրաժեշտ էր նորից նվաճել Միջագետքի երկրները և վերականգնել Հռոմեական կայսրության խախտված հեղինակությունը, սակայն մինչև արշավանք սկսելը անհրաժեշտ էր ապահովել հռոմեացիների թիկունքը հյուսիսից: Հարկավոր էր պարզել Մեծ Հայքի թագավորության դիրքորոշումը առաջիկա պատերազմական գործողությունների հանդեպ: Միջագետքում Այս կարևոր էր նաև նրա համար, որ Նիգերին հայտնելով իր շեղորոշության մասին, Հայոց թագավորը ասել էր, որ «եթե Սևկերոսն իր վրա հարձակվելու լինի՝ ինքը պատրաստ է իր երկիրը պաշտպանել»¹³: Սևկերոսի անվստահության համար կար նաև մի այլ հանգամանք. Կիզիկի ճակատամարտից հետո Նիգերի զինվորներից շատերը ապաստան էին դրել Հայաստանի լեռներում¹⁴: Թերևս այս էր պատճառը, որ Սևկերոսը նույնիսկ ուզեց ներխուժել Հայաստան:

Սևկերոսը, հավանաբար, հետապնդելով Նիգերի՝ Հայաստանի լեռներում ապաստանած զինվորներին, իր բանակով շարժվում է Կապադովկիայի Մելիտենե ստրատեգիայի կողմից, որտեղից զլխավոր մայրուղին Մելիտենե քաղաքից տանում էր Հայաստանի Անձիտ գավառը, Եփրատի վրա գտնվող գետանցով Տոմիսա (Թմնիս) ամրության մոտ:

¹⁰ Herodianus, Ab excessu D. Marci, libri octo, III, 1, 2 (տե՛ս չ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 52):

¹¹ Herodianus, III, 1 (2—3).

¹² Herodianus, III, 2(6). Նման. Aelius Spartianus, Septimius Severus, 1X(1). Scriptores Historiae Augustae, ed. Hohl, vol. 1, Lipsiae, 1927.

¹³ Herodianus, III, 2(6).

¹⁴ Նույն տեղում:

Հռոմեական զորքը մտնում էր Հայաստան, ուստի Վաղարշ II-ը շտապեց րանակցություններ սկսել կայսեր հետ։ Ինչպես հաղորդում է Հերոդիանոսը, «Հայոց թագավորը շտապեց թախանձանքով կանխել այդ և ուղարկեց նրան փող, նվերներ ու պատանդներ, խոստանալով նրան զինակցություն ու բարեկամություն»¹⁵։ Ըստ երևույթին, Սեվերոսը և Վաղարշ II-ը հանդիպել են միմյանց Սարբերդի դաշտում, թերևս նույն Հռանդեայում, որտեղ և մշակվել են երկու պետությունների փոխհարաբերությունների հիմքերը առաջիկայում։ Երկուստեք, սկզբունք ընդունելով մ. թ. ա. 66 թ. Արտաշատի և մ. թ. 63 թ. Հռանդեայի պայմանագրերը, որոնք վերստին պիտի անդրադառնային Մեծ Հայքի թագավորության միջազգային ստատուսի խնդրին։

Մեծ Հայքը, իբրև «դաշնակից և բարեկամ կայսեր և հռոմեական ժողովրդի», որոշ պարտավորություններ ուներ կայսրության հանդեպ։ Այժմ, երբ Կոմմոդոսի սպանությունից հետո (192 թ.) Վաղարշապատում տեղավորված հռոմեական կայազորը հեռացել էր¹⁶, ստեղծվել էր քաղաքական տարտամ վիճակ։ Նոր դահլիճ բարձրացած Վաղարշ II-ի թագավորությունը դեռ պաշտոնապես չէր վավերացված կայսեր կողմից, իսկ Հայոց թագավորի ինքնուրույն քաղաքականությունը ցույց էր տալիս, որ նա կարող էր խախտել զոյություն ունեցող ստատուսը։ Ծիշտ է, Վաղարշ II-ը չեղոք դիրք էր բռնել Նիգերի հանդեպ, բայց պարզ չէր նրա դիրքորոշումը Սեվերոսի նկատմամբ, և վերջինս չէր կարող անտարբեր դիրքով լինել այնպիսի պետության հանդեպ, ինչպիսին Հռոմի համար Մեծ Հայքն էր։

Մեծ Հայքի թագավորությունը, գտնվելով Հռոմեական կայսրության, Իրանի և Կովկասի միջև, բուֆերային երկրի վիճակում էր։ Մ. թ. I դարում Հյուսիսային Կովկասի վաշկատուն ցեղերի պարբերաբար կրկնվող ներխուժումները Հայաստան և Կապադովկիա ու Պոնտական ծովափը, հարկադրում էին կայսրությանը ստեղծել ռազմական մի պատնեշ՝ հյուսիս-արևելքից սպառնացող ներխուժումների վտանգը կասեցնելու համար։

Վերջին հարցը սերտ կերպով կապված էր կովկասյան անցքերի պաշտպանության խնդրի հետ։ Այս լեռնային անցքերից հաճախ ներխուժում էին Հյուսիսային Կովկասի վաշկատուն ցեղերը։ Հռոմեական կայսրությունը դեռևս I դարում մեծ ուշադրություն է դարձրել Ալանաց դոնների (Դարիալի անցքի) և այժմյան Ռազմավիրական ճանապարհի անվտանգության վրա, հատուկ ամրություններ կառուցելով այնտեղ։ Սրանք առաջին հերթին պաշտպանելու էին վրաց թագավորության Մցխեթա մայրաքաղաքը նշված ցեղերի ներխուժումներից։ Մցխեթայի և Վրաց աշխարհի պաշտպանությունը միևնույն ժամանակ Հռոմեական կայսրության ու նրան ենթակա Հայաստանի և Կապադովկիայի անվտանգության անպահովումն էր, ուստի վրաց թագավորը իր կայազորներով պիտի պաշտպաներ այս անցքերը, դրա դիմաց որոշ դրամական նպաստ ստանալով։ Սակայն ժամանակի ընթացքում պարզվեց, որ միայն Վրաց (Քարթ-

¹⁵ Herodianus, III, 9, 2 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 52—53)։

¹⁶ Վաղարշապատում (էջմիածին) գտնված 185 թ. (որ Կոմմոդոսի կայսրության տարին է) թվագրվող լատիներեն արձանագրության վրայից նրա սպանությունից հետո անունը քերել են, ասել է, թե դեռ 192 թ., երբ Կոմմոդոսը սպանվեց, Մեծ Հայքի մայրաքաղաքում գտնվում էր հռոմեական զունդ։ Տե՛ս նաև «Բագմավեպ», 1906, հուլիս (էջ 294—297)՝ Հ. Աստուրյանի հրապարակումը՝ «էջմիածնի հին հռոմեական արձանագրությունը»։

կազմված զորամասերը՝ Սակայն V—VI դդ. և ավելի ուշ շրջանների հայկական և արաբական մատենադրական տեղեկությունները հետաքրքիր են այն... քանով, որքանով մեզ իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ Վաղարշ II-ը կովկասյան անցքերի պահպանության գործը հանձնարարում է սահմանամերձ Գուգարաց, Խարզմանաց և Սյունիքի նախարարական տոհմերին։ Ըստ երեւոյթին, հետագայում Ալանաց զոնների պահպանությունը դարձել է Սյունյաց նախարարական տան ժառանգական արտոնությունը և Սասանյանները, իրենց ենթարկելով Վիրքը, այնտեղի մարզպան են նշանակում Վասակ Սյունուն (439—451 թթ.), որը հսկում էր Դարիալի անցքը։ Այս հանգամանքի վրա առաջին անգամ ուշադրություն է դարձրել Իվանե Զավախիշվիլին²⁸։

Վաղարշ II-ր անուշադիր չի թողնում նաև Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան սահմանագիծը՝ Կուր գետի կողմից և Աղվանից թագավորության արևելյան ծայրամասի մոտ գտնվող «Բահլ-գուռ» լեռնանցքը²⁹ Շամախի քաղաքից հյուսիս (ըստ երևույթին, այժմյան Ղոնաղ-քենդի լեռնանցքը)։ Այստեղից ներխուժում էին Կասպիական ծովափի կողմից եկող վաշկառունցեղերը, որոնց դեմ կովելիս զոհվում է Վաղարշ II-ը։

Այսպիսով, մեզ հասած ուղղակի և անուղղակի տվյալները ցույց են տալիս, որ Սելեուսի և Վաղարշ II-ի հանդիպման ժամանակ 194 թ. վերջերին շատ ավելի ընդարձակ հարցեր են արծարծվել, քան այդ հաղորդում են Հերոդիանոսի զուսպ տողերը։ Այդ բանակցությունների ժամանակ մշակվել է ռազմական կազմակերպության նոր սխեման, ըստ որի Հայաստանը և նրանից հյուսիս գտնվող Վիրքն ու Աղվանքը և հարավում՝ Միջագետքի հյուսիսային ու միջին մասը, ռազմական պատնեշի դեր էին կատարում Հռոմեական կայսրության արևելյան սահմանները Բրանի անցքից պաշտպանելու գործում։

Ռազմական նոր կազմակերպության նախադրյալները ստեղծվեցին դեռևս 166 թ. համաձայնագրից հետո, երբ Հռոմեական կայսրության սահմանները հասան մինչև Տիգրիս գետը, իսկ Հռոմի «դաշնակից ու բարեկամ» Մեծ Հայքի ծայրագույն հարավ-արևելյան սահմանագիծը անցնում էր Զազրոս լեռներով, նրա գագաթներից մեկի՝ Զարասպ լեռան³⁰ հարավում գտնվող Զինթա ամրոցի³¹ մոտով։

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, դեռևս Հադրիանոսի ժամանակներից (117—138) Կասպագովկիայի լեգատի զորքի մեջ եղել է հայկական

27 См. С. Т. Еремян, Сюзия и оборона Сасанидами кавказских проходов, «Известия Арм. ФАН» (общественные науки), Ереван, 1941, № 6, էջ 33—40։

28 Ուշադրով է Վասակ Սյունու հայտարարությունը ապստամբյալներին. «Եւ ես մինչ վրաց մարզպանն էի և դուռն Աղուանից յիմում ձեռին էր բազում զօրագուլիք Հոնաց ընդ իս բարեկանացան ուխտի և երդմամբ» («Վաղարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», դրուագ Բ, Տիգրիս, 1904, էջ 83, տե՛ս օգ. Ջօզօնօ Յօզօ, Երեւան, 1960, էջ 280)։

29 Եղիշեն հիշատակում է «Պահլ գուռն» ձևով (Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 9, 19)։ Բացաված չէ, որ այս անցքը լինի Պտղոմեոսի (V, 8, 9) Σαρρατιναὶ Πύλαι-ն։

30 Զարասպ լեռը (3497 մ) այժմյան Սիահ-կուհ գագաթն է Կոհ-ի-Նիհորական (Զազրոս) լեռներում և հանդիսանում էր պատմական Հայաստանի ամենահարավային կետը (Ս. Տ. Սրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 51, 59)։

31 Այս ամրոցը տեղադրվում է Զազրոս լեռներում, այժմյան Շինակի լեռնանցքի մոտերքը։

հատուկ զորամաս³², Ռազմական կազմակերպության նոր սխեմները իր վերջնական ձևավորումը ստացավ նշված բանակցությունների ժամանակ Սեվերոսի և Հայոց թագավոր Վաղարշ II-ի միջև: Ըստ այդ սխեմների Մեծ Հայքի թագավորությունը և, ինչպես երևում է, նաև Վերքն ու Աղվանքը, մտնում էին կապադոկիական ղինվորական համակարգի մեջ, իսկ Կապադոկիայի մի մասը, ամենայն հավանականությամբ Փոքր Հայքը (այն տերիտորիալ առումով, որ տալիս է Կղավգիոս Պողոմենոսը իր «Աշխարհագրության» մեջ³³), տրվում էր Հայոց թագավորին, իբրև նրան և նրա տոհմին պատկանող «ձեռական իշխանությունների»³⁴, հորենացու մի վկայությունից (Բ, դ) կարելի է կոահել, որ Վաղարշ II-ին «ձեռական իշխանություն» կարգով հանձնված Փոքր Հայքը արևմուտքում սահմանակցում էր Նիկոպոլիս քաղաքից դեպի արևմուտք գտնվող Կողոնիա քաղաքին (այժմ՝ Կոչուլ-Հիսար): Գալլ գետի միջին հոսանքում: Մենք ունենք նաև մի այլ տեղեկություն, ըստ որի Վաղարշակ թագավորը ստացել է իբրև «ձեռական իշխանություն» երկիր Գիմաթենե (Gumathene) դավառը՝ Աբառնե (Ջերմուկ) կենտրոնով, հռչակված իր բուժիչ ջերմուկներով, որը այնուհետև կոչվեց Վաղարշակուպոլիս (Ναὐαρχουπόλις)³⁵:

Ռազմական կազմակերպության նոր սխեմները ամենից ցայտուն արտահայտվեց մշտական հեծելազորքի ստեղծման մեջ: Նախկինում, ինչպես Պարթևների թագավորությունում, Հայաստանում ևս գոյություն չունեին վարձկան զորք և մնայուն ղինապարտներ: Պատերազմ ծագելու դեպքում թագավորը կարգադրում էր իր կուսակալներին զորք գումարել: Ըստ ռազմական կազմակերպության նոր սխեմների, Մեծ Հայքի թագավորությունը պահելու էր մշտական հեծելազորք, որի գերագույն հրամանատարն էր Հայոց սպարապետը:

Հայկական հեծելազորքի պահպանության համար կայսրությունը համաձայնվել էր յուրաքանչյուր տարի վճարել որոշ դրամական նպաստ՝ «ոռնիկ»: Հայոց սպարապետի հրամանատարության ներքո գտնվող հայկական հեծելազորքը հիմնականում պահվում էր կովկասյան անցքերը ալանների և այլ ցեղերի ներխուժումներից պաշտպանելու համար: Բացի այդ, յուրաքանչյուր գավառի կենտրոնում տեղավորված էր «կայենական զորքը», որը կենտրոնական իշխանության հենարանն էր հանդիսանում: Յուրաքանչյուր գավառի կա-

³² Տե՛ս Զ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

³³ Ptol., V, 6, 18. Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, «Աշխարհացոյցի» սկզբնական բնագրի վերականգնման փորձ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 249, Գ III Ա, ծան. 1:

³⁴ Տե՛ս Notitia Dignitatum—Armenia Magna et Armenia Minor, հուլյնական ձևերի իշխանության տունն թագավորին Հայոց» համարվում էր Ատրպատիճը դավառը, որը պարթևական թագավոր Վաղարշ I-ը (51—79) 52 թ. շնորհել էր Հայոց թագավորին (տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Պայմանական հողատիրության առաջացման հարցի շուրջը ֆեոդալականացող Հայաստանում. «Ձեռական իշխանությունը» հին Հայաստանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1, էջ 5—6):

³⁵ J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 549, 552, 553: Տե՛ս նաև՝ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3—261), ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1975, № 1, էջ 18 և ծան. 25: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ Վաղարշակուպոլիսից ոչ հեռու, այժմյան Չնքուշ քաղաքից դեպի արևմուտք, գտնվել է Բնարեղ բերդը (Գեորգ Կիպրացու Աշտը՝ Βασιλῆος), որի տեղադրությունը շատ ճիշտ պարզաբանել է Զ. Միքայել Հովհաննիսյանը (տե՛ս նրա «Հայաստանի բերդերը», Վենետիկ, 1970, էջ 101—105): Վաղարշ II-ի ժամանակ պետք է Բնարեղը դառնար արքունի դանձարան:

ռավարիչը՝ «ղաւառատէրը», «նախարարը» հանդես էր գալիս սահմանված որոշ քանակի զորամասերով: Այրուծի նոր կարգը սահմանելուց հետո ավելի հստակ են դառնում «Ջօրանամակը» և նրա հետ առնչվող «Գահնամակը»: Հայկական հեծելազորը՝ «այրուծին» մեծ կարևորություն է ստանում Արևելքում հռոմեական կոմունիկացիաները պաշտպանելու գործում և, բնական է, որ այս ժամանակաշրջանից բարձրանում է Հայոց սպարապետի քաղաքական կշիռն ու դերը հայկական արքունիքում: Սպարապետության գործակալությունը պիտի հետին պլան մղեր մյուս գործակալությունները: Փաստորեն Մեծ Հայքի թագավորության ամբողջ տերիտորիան ռազմական կայանների շղթա է դառնում. յուրաքանչյուր գավառի ստրատեգիական կարևորությունը ներկայացնող կետում տեղավորվում է «կայենական» զորամաս, որի հրամանատարը անմիջապես ենթարկվում էր Հայոց սպարապետին:

Այսպիսով, Վաղարշ II-ի ժամանակ Հռոմեական կայսրությունից Մեծ Հայքի թագավորության կախումը ստանում է վասալական փոխհարաբերությունների բնույթ. Հայոց թագավորը և հայկական այրուծին ի սպաս էին դրվում կայսրության պաշտպանության, որի դիմաց, բացի «ռոճիկից», հայոց զահակայր հողեր էր ստացել Կապադովկիայում. ինչպես տեսանք, խոսքը վերաբերում է Փոքր Հայքին, որը մինչ այդ վարչականորեն Կապադովկիայի կազմում էր:

Ապահովելով իր թիկունքը Մեծ Հայքի կողմից, անհրաժեշտ էր լուծել Միջագետքի հարցը, որի ում պատկանելի անորոշ էր մնացել: Հարկավոր էր հարկադրել պարթևներին՝ համաձայնության գալ Հռոմի հետ և ընդունել, որ այն պատկանում է հռոմեացիներին: Միջագետքը վերջնականապես կայսրությանը միացնելու նպատակով Սեվերոսը անդամ ռազմական գործողությունների: «Եվ Սեվերոսը, երբ հայկական գործերը հաջողվեցին ըստ իր ցանկության, — գրում է Հերոդիանոսը, — առաջ շարժվեց Հադրացոց դեմ»³⁶: Հաղթանակած Սեվերոսը շարժվում էր Միջագետքի խորքերը, հաշվեհարդար տեսնելու Սիգերի դաշնակիցների հետ: Առաջին հերթին մեղավոր էին համարվում պարթևները և հադրենները: Նա սկսեց պատերազմական գործողությունները, շարժվելով իր ճանապարհին գտնվող Հադրայի վրա, որտեղ փակվել էր Բարսեմիոս թագավորը: Նրան հաղթելուց հետո Սեպտիմիոս Սեվերոսը պիտի զնար հարավ, դեպի Տիգրոն՝ պարթևական Վաղարշ IV թագավորի դեմ: Սակայն մինչ այդ նա պիտի նորից Հռոմին ենթարկեր իր ճանապարհին գտնվող Մծբին քաղաքը:

Պիտի ենթադրել, որ Սեվերոսը իր բանակով 194—195 թթ. ձմեռը անց է կացրել Խարբերդի դաշտում և գարնան բացվելուն պես Անձիտ գավառից կտրել է Մեծ Հայքի սահմանագիծը և Միջագետքի Գիմաթենե գավառով³⁷ շարժվել դեպի Մծբին քաղաքը և նրա երկիրը: Սեպտիմիոս Սեվերոսը ճնշեց ապստամբներին, սակայն դեռ չէր վերականգնել նախկին վիճակը, երբ Հռոմում ծագած զահակալական կռիվները հարկադրեցին նրան թողնել Արևելքը: 196 թ. տարթևական թագավոր Վաղարշ IV-ը վերագրավեց Միջագետքը և սուշարեց Մծբին քաղաքը: Թվում էր, թե պարթևները վերականգնեցին իրենց

³⁶ Herodianus, III, 9, 2 (տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 53):

³⁷ Ինչպես տեսանք, այս գավառը այս ժամանակ պիտի տրված լիներ Վաղարշ II-ին, իբրև «երկիր ձեռական իշխանութեան»:

դիրքերը ամբողջ Միջագետքում, բայց շուտով՝ 197 թ., Սելևրոսը հաղթեց Ալեքինոսին, որը սպանվեց, իսկ իր երկու որդիներին հռչակեց գահակիցներ և կայսրներ³⁸։ Միայն սրանից հետո, 197 թ. Սելևրոսը արշավեց Արևելք՝ պատերվակ բռնելով Հաղրայի թագավոր Բարսեմիոսի բարեկամությունը՝ Նիզե-րի հետ³⁹։ Դիոն Կասիոսը պատմում է. «Այնուհետև Սելևրոսը ռազմի ելավ պարթևների դեմ, որովհետև՝ երբ նա քաղաքացիական կռիվ էր զբաղված՝ նրանք, վախ չունենալով, տիրել էին Միջագետքին և արշավել էին այնտեղ մեծ բազմությամբ։ Նրանք քիչ էր մնացել վերցնելին նաև Մծբինը, բայց Լետոսը փրկեց քաղաքը, որի մեջ ինքը պաշարված էր»⁴⁰։ Սելևրոսը անցնելով Ադիաբենի (Հեղալաբ) թագավորության հյուսիսային սահմանները, մտնում է Միգդոնիա երկիրը և նրա կենտրոն՝ վաճառաշահ Նիսիբիսը—Մծբինը։ Միգդոնիան բնակեցված էր գերազանցապես արաբներով, հատկապես այն ցեղով, որոնց հայերը կոչում էին «տաճիկք», իսկ նահանգը՝ «Տաճկաստան»⁴¹։ Կամ «Արուաստան»⁴²։ Նկարագրվող իրադարձությունների ժամանակակից Հերոդիանոսը այս արաբաբնակ երկիրը թյուրիմացաբար շփոթում է Երջանիկ Կրաբիայի հետ⁴³, որը գտնվում է հեռու հարավում։ Կասիոս Դիոնը ավելի մոտ է ճշմարտության, երբ այն կոչում է արաբների երկիր⁴⁴։

Դիոն Կասիոսի տեղեկություններից երևում է, որ Մծբինը պաշարել էր պարթևական թագավոր Վաղարշ IV-ը իր կողմնակից Օսրոյենների, Հադրենների և Ադիաբենների թագավորների մասնակցությամբ, սակայն Սելևրոսի բանակի հանդես գալը հարկադրում է նրան թողնել քաղաքը և վերադառնալ Տիգրոն, լքելով իր դաշնակիցներին։ Ինչպես հաղորդում է Կասիոս Դիոնը՝ «Պարթևները շմանացին մինչև Սելևրոսի գալը, այլ մեկնեցին իրենց երկիրը։ Նրանց առաջնորդը Վոլոգեսոսն էր, որի եղբայրը ուղեկցում էր Սելևրոսին»⁴⁵։ Ստեղծված պայմաններում Վաղարշ IV-ի դաշնակիցները ի վիճակի չէին միայնակ դիմադրել հռոմեացիներին։ Առաջինը Օսրոյենների թագավոր Աբգար IX-ն էր, որ թողեց Մծբինի պաշարումը և իր ջոկատներով անցավ Սելևրոսի կողմը։ Անշուշտ, սրանից հետո Հաղրայի թագավոր Բարսեմիոսը ևս թողեց դաշնակիցներին և շտապեց իր քաղաքը պաշտպանելու։

Դիոն Կասիոսը, անդրադառնալով այս դեպքերին, հաղորդում է. «Սելևրոսը փառքի տենչով արշավեց բարբարոսների՝ օսրոյենցիների, ադիաբենցիների և արաբների դեմ»⁴⁶։ Օսրոյենցիները և ադիաբենցիները, ապստամբելով, պաշարել էին Մծբին քաղաքը, սակայն պարտվում են Սելևրոսից⁴⁷։ Վերջինս, ըստ Դիոն Կասիոսի, իր բանակը բաժանելով երեք մասի, ներխուժում է Արվաստան երկիրը, որը նվաճվում է «թեպետե ոչ առանց դժվարության»։ Հաղ-

38 Herodianus, III, 9 (1).

39 նույն տեղում։

40 Cassius Dio, գիրք 75, 91, 4 (տե՛ս 2. Մասան գյան, նշվ. աշխ., էջ 53)։

41 Առաթանգեղոս, 203, էջ 109։

42 Ասորիները կոչում էին «Բեթ-Արբե»։

43 Herodianus, III, 9 (3).

44 Cassius Dio, գիրք 75, 1, 1։ Բնադրում այս երկիրը աղճատված 'Αρχή, ձևով է տրված, որ պիտի ուղղել 'Αρχή (համապատասխանում է ասորական Beṯ Arbāe-ին)։

45 Cassius Dio, գիրք 75, 9, 1։

46 Cassius Dio, գիրք 75, 1, 1 (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի)։

47 նույն տեղում։

թական Սեվերոսը «շնորհ արեց նիսիբիս քաղաքին և այն հանձնեց հեծյալի կառավարման»։ Հռոմ ուղարկվող ռելյացիաներում կայսրը հայտնում էր, որ «ընդարձակ մի երկիր է միացրել [կայսրության] և այն դարձրել պատվար Սիրիայի համար»։ Հաղորդելով այս փաստը, Դիոն Կասիոսը նշում է. «Բայց գործնականում բոլորովին էլ այդպես չէր, քանի որ փաստորեն այն պատճառ էր դառնում մշտական պատերազմների և խոշոր ծախսերի, մինչդեռ քիչ եկամուտ տալով խոշոր [գումարներ] է վատնում, իսկ այսպիսով մենք առավել մոտենալով մեղացիներին և պարթևներին, մշտապես կարծես թե սրանց համար պատերազմում ենք նրանց դեմ»⁴⁸։

Մծբինը իր նահանգով միացնելով կայսրությանը, Սեվերոսը այնուհետև շարժվում է հարավ-արևելք՝ Հադրենե թագավորության դեմ և, շրջապատելով սայրաքաղաք Հադրան, ճամբար է դնում ու պաշարում այն⁴⁹։ Հերոդիանոսը հաղորդում է, որ Հադրա քաղաքը տեղադրված էր բարձր լեռան գագաթին և շրջապատված էր հզոր ու ամուր պարիսպներով, պաշտպանված լինելով բազմաթիվ աղեղնավորներով։ Սեվերոսը գործի է դնում պաշարողական մեքենաները, սակայն Հադրայի բնակիչները հերոսաբար էին պաշտպանում իրենց քաղաքը։ Սրանց աննկունությանը նպաստում էին հատկապես Միջագետքի անապատների շոգը և հիվանդությունները։ Հռոմեական զորքերը շնչահեղձ էին լինում, և նրանց մեծ մասը ոչնչացավ⁵⁰։ Որպեսզի փրկի գոնե մնացած զորքը և վերջնականապես չկորցնի իր հեղինակությունը, Սեվերոսը այս խայտառակությունը քողարկեց արկածախնդրային բնույթի նոր արշավանքով, այս անգամ արդեն դեպի Պարթևաստանի մայրաքաղաք Տիգրոնը։

Անուղղակի փաստերը գալիս են ասելու, որ Սեվերոսի արշավանքներին (դեպի Տիգրոն և Հադրա) մասնակցել են նաև հայկական ռազմական ուժերը։ Պետք է ենթադրել, որ հռոմեական այս պատերազմների ընթացքում պարթևների դեմ, վերջիններիս սադրանքով հյուսիսից Մեծ Հայքի թիկունքն են արշավում «հիւսիսականները», որոնց դեմ ելնում է Վաղարշ II-ը, սակայն սպանվում է (ինչպես ասում է պատմահայրը՝ «սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնավորաց») ⁵¹։ Այս տեղի է ունենում շուրջ 198 թ.։ Վաղարշ II-ին հաջորդած նրա որդի խոսրով I թագավորը (198—216) «նույն հետայն միաբանեալ զզօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեռնն մեծ, վրեժս պահանջելով զմահուան հօրն»⁵²։ Հաղթելով թշնամուն, նա «արձան հաստատէ հելլենացի գրով»⁵³։ Խոսրովի այս կոթողը պիտի գտնվեր այժմյան Ղոնաղ-Քենդի լեռնանցքում։

Ապահովելով լեռնականների հարձակումներից հյուսիս-արևելյան սահմանները, խոսրով I-ը շտապում է կայսեր մոտ և իր հեծելազորքով մասնակցում է Սեվերոսի արշավանքներին դեպի Տիգրոն և Հադրա քաղաքները (198—199 թթ.)⁵⁴։ Սեվերոսի բանակում էր գտնվում նաև Վաղարշ IV-ի եղ-

48 Նույն տեղում, 2 (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի)։

49 Herodianus, III, 9 (3)։

50 Նույն տեղում, 9 (4—8)։

51 Խոսրենացի, Բ, ԿԵ, էջ 200։

52 Նույն տեղում։

53 Նույն տեղում։

54 Կիրիլ Թումանովը իրավամբ նշում է, որ Սեվերոսի 198 թ. Տիգրոնի և 199—200 թթ. արշավանքները, որոնց մասնակցել է խոսրով I Հայոց թագավորը, արտացոլվել են խորենացու

բայրենևրից մեկը՝ Տրդատը⁵⁵, որը պարթևական գահի հավակնորդ պիտի լիներ։ Դեպի Հարավային Միջագետք և պարթևների մայրաքաղաք Տիզբոնը Սեվերոսի կատարած արշավանքի մասին հաղորդում են Դիոն Կասիոսը և Հերոդիանոսը։ Ըստ Դիոն Կասիոսի, «Սեվերոսը Եփրատի վրա նավակներ պատրաստելով, մասամբ նավակներով, մասամբ էլ հետիոտն իջավ նրա երկարությամբ։ Պատրաստված նավակները շատ սրընթաց էին և արագասահ ու ամրակուռ, քանզի Եփրատի երկայնքով և շրջակա վայրերում անտառները առատ նշույթ էին մատակարարում, ուստի և նա արագ կերպով գրավեց Սելեվկիան և Բաբելոնը, որոնք նախապես լքված էին։ Այնուհետև, գրավելով նաև Կտեսիփոնը, նա թույլ տվեց, որ զինվորները թալանեն ամբողջ քաղաքը և մեծ թվով մարդկանց կոտորեց և մոտ տասը բյուր կենդանի վերցրեց»։ Սակայն Սեվերոսը «ոչ Վոլոգեսոսին հետապնդեց, ոչ էլ Կտեսիփոնում հաստատվեց, այլ ասես թե այդ արշավանքը կատարվել էր միայն այդ քաղաքը թալանելու նպատակով»⁵⁶։ Հերոդիանոսը ևս հաղորդում է, որ այնքան անսպասելի էր հռոմեական բանակի երևալը պարթևների մայրաքաղաքում, որ Վաղարշ IV-ը⁵⁷ ոչ սի պաշտպանական միջոց չձեռնարկած փախչում է մի քանի հեծյալներով։ Հռոմեացիները հափշտակելով պարթևական թագավորի գանձարանը և ամբողջ արքունական հարստությունը, վերադառնում են⁵⁸։ Սակայն նախքան Տիզբոնը թողնելը Սեվերոսը այնտեղ ընդունում է Parthicus տիտղոսը, ապա իր ավագ որդուն՝ տասնամյա Բասսիանոս Անտոնինոսին (Կարակալլային) հռչակում է Օգոստոս, իսկ կրտսեր որդուն՝ Գետային՝ Կեսար⁵⁹։ Այս արշավանքից հետո Սեվերոսի դրամների վրա երևում են Arabicus, Adiabenicus, Parthicus տիտղոսները⁶⁰։

Սեվերոսը շտապում էր վերադառնալ, «որովհետև մի կողմից երկիրը անժանոթ էր և, մյուս կողմից, պարենի պակաս էր զգում»⁶¹։ Հղիացած նոր հաղթանակով և բավարարելով զինվորներին նոր ավարով, Սեվերոսը նորից փորձեց նվաճել Հադրան։ Այս անգամ նա իր բանակով շարժվեց դեպի հյուսիս՝ «հետիոտն, Տիգրիսի ափին ի վեր, մյուս մասն էլ նավակներով»⁶², հասնելով մինչև Հադրա։ Սեվերոսը կրկին չկարողացավ ծունկի բերել հադրացիներին։ Դիոն Կասիոսի ասելով, «նրա պաշարողական մեքենաները այրվեցին և շատ զինվորներ կործանվեցին, իսկ շատ շատերն էլ վիրավորվեցին։ Այս պատահառով էլ Սեվերոսը հեռացավ այնտեղից և վերադարձավ»⁶³։

«Հայոց պատմության» մեջ, որտեղ, սակայն, հոսքով I-ը շփոթված է հոսքով II-ի հետ։ Տե՛ս С. Тоуманов, նշվ. աշխ., էջ 239—240։

⁵⁵ Տե՛ս 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 54 և 59։

⁵⁶ Cassius Dio, գիրք 75, 9, 1 (թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի)։ Տե՛ս նաև Aelius Spartianus, Septimius Severus, XV (1, 2)։

⁵⁷ Հերոդիանոսը, III, 9 (10) սխալմամբ հիշատակում է Արտաբանոսի՝ Արտավան V-ի անունը։

⁵⁸ Herodianus, III, 9 (9—12)։

⁵⁹ K.-H. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 133։

⁶⁰ Տե՛ս Aelius Spartianus, IX (10). Տե՛ս նաև K.-H. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 131։

⁶¹ Cassius Dio, գիրք 75, 9, 1։

⁶² Նույն տեղում։

⁶³ Նույն տեղում։

Հաղարայի հարցը Սեվերոսին հանգիստ չէր տալիս: Նա որոշեց մի երրորդ անգամ ևս արշավել Հաղարայի վրա, «նախապես ամբարելով մեծ քանակությամբ պարեն և սպառաստելով բազմաթիվ պաշարողական մեքենաներ»⁶⁴: Պատմաբանի ասելով, «Սեվերոսին թվում էր, թե անպատվաբեր է, երբ մնացած վայրերը նվաճվել են, իսկ այս մեկը, գտնվելով այդ բոլորի մեջտեղում, դեռևս դիմադրում է»⁶⁵: Քսան օր քաղաքը պաշարելուց հետո Սեվերոսը հեռացավ այնտեղից⁶⁶: Ըստ երևույթին, 199 թ.⁶⁷ նա խաղաղության դաշն կրնա քեց պարսից արքայից արքայի հետ, որով միջին և հյուսիսային Միջագետքի ճանաչվեց Հռոմեական կայսրության սահմաններում: Օսրոյենեն, որը 198 թ. նորից ընդունեց իր կախումը Հռոմից, մնաց կայսրության թիկունքում⁶⁸: Ապահովելով իր թիկունքը պարթևներից, կայսրը «մեկնեց Պաղեստին և զոհեր մատուցեց Պոմպեոսի պատվին»⁶⁹: Երկու աշխարհակալների միջև կնքված «բարեկամությունը» (amicitia) չխախտվեց մինչև Սեպտիմիոսի մահը՝ 211 թ.⁷⁰:

Վերադառնալով Պաղեստինից Անտիոք, Սեվերոսը և իր ավագ որդի Բասսիանոս Անտոնինոսը արդեն Սիրիայում ստանձնեցին Հռոմի կոնսուլի պաշտոնը: Այդ 202 թ. էր: Նորից առատ պարգևներ տալով զորքին, Սեվերոսը ուղևորվում է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա: Մեզ հասած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հայոց թագավոր Վաղարշ II-ի որդին, նոր գահ բարձրացած խոսրով I թագավորը, ուղեկցել է Սեվերոսին դեպի Եգիպտոս: Ըստ երևույթին, այս խոսրովին է վերաբերում Վերին Եգիպտոսում, Թեբեում գտնվող արձանագրությունը, որտեղ կարդացվել է՝ Χοσροῦς Ἀρμενίου ἰσὺν ἐμβαρυσσα «Խոսրով Հայ տեսեալ զարմացայ»⁷¹:

Ուշադրության արժանի է էլիոս Սպարտիանոսի մոտ պահպանված տեղեկությունը այն մասին, որ Սեվերոսը, Եգիպտոսից Սիրիա վերադառնալիս, Պաղեստինում մեծ իրավունքներ է շնորհում նրա ազգաբնակչությանը և միևնույն ժամանակ խիստ պատիժ է սահմանում բոլոր նրանց համար, ովքեր կհանդգնեն որևէ մեկին հուդայական կամ քրիստոնյա դարձնել⁷²: Նոր կրոնական ուսմունքի՝ քրիստոնեության հանդեպ այս խստությունները տարածվում էին նաև կայսրության ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրներում: Մովսես խորենացին պահպանել է հետաքրքիր տեղեկություն, որը նա քաղել է Կեսարիայի եպիսկոպոս Փերմելիանոսի (մահացել է շուրջ 260 թ.) «Պատմություն եկեղեցու հալածանքների» երկից: Ըստ այդ տեղեկության, Հայաստանում ևս «զբազում վկայեալս և ի խոսրովայ ի մերում աշխարհիս, համայն

64 Նույն տեղում:

65 Նույն տեղում:

66 C. Toumanoff, նշվ. աշխ., էջ 239—240:

67 K.-H. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 132:

68 Նույն տեղում:

69 Cassius Dio, գիրք 75, 9, 1:

70 K.-H. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 132:

71 Corp. inscr. graec., 4821. 2. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ..., էջ 225, ծան. 3: 2. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 58, Հմմտ. Gutschmid, ZDMG, հատ. 31, էջ 49: Aelius Spartianus, նշվ. աշխ. XVI (9), XVII.

72 Aelius Spartianus, նշվ. աշխ., XVII (1):

և յետ նորա օտարք յօտարաց»⁷³։ Ինչպես տեսնում ենք, արդեն III դարի սկզբներին քրիստոնեական համայնքները բավական տարածված էին Հայաստանում, և հոսրով I թագավորը պայքար է մղել նոր կրոնի դեմ, որը արտահայտվում էր զանազան տարբերակներով, հատկապես գնոստիկյան ուսմունքներով։ Մեզ հայտնի է, օրինակ, այս ժամանակներում գործող գնոստիկյան աղանդների տարածողներից մեկը՝ ասորի Բարդաժան Եղեսացին (154—222)⁷⁴, որը եկել էր Հայաստան և գործում էր Դարանաղի գավառի Անի ամրոցում, որտեղ գտնվում էր Հայոց թագավորների դիվանը։ Խորենացու տեղեկության համաձայն, Բարդաժանը, որը Եղեսայից եկել էր Հայաստան վերջին Անտոնիոսի ժամանակ (211—217 թթ.) «երևցաւ պատմագրող» և, ինչպես վկայում է Խորենացին, «եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զՄեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ առ իւրեան, և փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի, որ և ապա անտի յեղաւ ի յոյն»։ Ապա Խորենացին հայտնում է ընթերցողին. «Յայսմ Պատմութենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն հոսրովում»⁷⁵։

Պատմահոր այս տեղեկություններից նաև իմանում ենք, որ Բարդաժանը «յառաջ աշակերտեալ էր աղանդին Վաղենտիանոսի»⁷⁶, իսկ հետո «ի նմանէ զատուցեալ՝ այլ հերձուած յարդարեաց յինքենէ»։ Նա շատ բան է գրել «մարկիոնացիաների»⁷⁷ աղանդի և ճակատագրի դեմ և մեր երկրի (Հայաստանի) կուռքերի պաշտամունքի մասին»⁷⁸։

Հռոմեա-պարթևական պատերազմների հետևանքն այն եղավ, որ Միջագետքի հիմնական մասը վերջնականապես պարթևներից անցավ հռոմեացիներին։ Անմիջական պատերազմական գործողություններին զուգակցում էին դիվանագիտական բանակցությունները։ 199 թ. Սեպտիմիոս Սեվերոս կայսրը անձնապես տեսակցություն է ունենում պարթևական արքայից արքա Վաղարշ IV-ի հետ և կարողանում է համաձայնության դալ, ըստ որի Միջագետքի միջին և հյուսիսային մասը վերջնականապես պարթևներից անցնում էր հռոմեացիներին⁷⁹։ Եթե նախկին սահմանագիծը Կալլինիկում-Նիկեփորիոն (այժմ՝ Ռակկա) բաղաձի մոտ (Եփրատի հարավային ափին) գտնվող Սուրա քաղաքով էր անցնում, ապա այժմ այդ գետի երկու ափերը, մինչև Կիրկեսիոն բնակավայրը (Խաբուրի գետաբերանի մոտ), գտնվում էին հռոմեական ռազմական ուժերի հսկողության ներքո⁸⁰։ Նոր սահմանագծից ոչ հեռու գտնվում էր պար-

⁷³ Խորենացի, Բ, հե, էջ 213։

⁷⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 48։ Տե՛ս նաև Դ. Халатьянц, Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, М., 1903, էջ 108—111։

⁷⁵ Խորենացի, Բ, կզ, էջ 201—202։

⁷⁶ Ամենահայտնի գնոստիկյան, հրեա Վաղենտիանոսը ծնվել է Եգիպտոսում, գործել է Ալեքսանդրիայում և մահացել է 160 թ.։

⁷⁷ Մարկիոնը ծնվել է II դարի սկզբներին Սինոպում (տե՛ս Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և դարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 46—51)։

⁷⁸ Խորենացի, Բ, կզ, էջ 201—202։

⁷⁹ Տե՛ս А. Г. Бокшанин, Парфия и Рим, ч. II, М., 1966, էջ 283։ К.-Н. Ziegler, նշվ. աշխ., էջ 131։

⁸⁰ Т. Моммзен, История Рима, пер. с нем., под ред. и с предисловием проф. Н. А. Машкина, том V, М., 1949, էջ 332։

թևական խոշոր առևտրական կենտրոն Դուրա-Նվրոպոսը, որից հետո սկսվում էին պարթևների մայրաքաղաքի հյուսիսային մատույցները: Նոր սահմանագիծը հաբուր գետով անցնում էր դեպի հյուսիս, որտեղից Շնգար (Սինգարա) քաղաքի գծով հասնում էր մինչև Տիգրիս գետը, որը սահմանագիծ էր Մեծ Հայքի և Ադիաբենեի փոքրիկ թագավորության միջև: Կայսրության սահմանակից էր դառնում նաև Հադրայի քաղաք-պետությունը, որը այնքան համառորեն պաշտպանում էր իր անկախությունը: Այնուհետև Սելևրոսը իր որդիների հետ վերադառնում է Հռոմ, և նրա թագավորության հետագա 12 տարիներին (199—211 թթ.) Արևելքում խաղաղությունը չի խանգարվում: Վիճակը փոխվում է, երբ նրա մահից հետո նրան հաջորդում է ավագ որդին՝ Անտոնինոս Կարակալլան (211—217):

Նոր ձևով բերված տերիտորիան Սեպտիմիոս Սելևրոսը դարձրեց առանձին պրովինցիա՝ Mesopotamia անունով, որի կենտրոնն էր լինելու խոշոր առևտրական հանգուցակետ Մծբին քաղաքը: Վերջինս հռոմեացիների համար դառնում էր կարևոր ռազմական հենակետ: Մեսոպոտամիական լեգեոնները տեղավորվում են Զևգմայից եկող մեծ մայրուղու վրա՝ Ռաշ-այնի և Մծբինի մոտերքը⁸¹: Մի այլ կետ՝ Կիրկեսիոնը, ըստ երևույթին, գտնվում էր Պալմիրայի սիրիական և արաբական ռազմական ուժերի հսկողության ներքո⁸²:

Բոլոր այս տեղերում դետերի ափերին ստեղծվում են հռոմեական ռազմական ճամբարներ, իսկ հաբուր գետի երկայնությամբ, մինչև Կիրկեսիոն քաղաքը առաջանում են ռազմական հենակետեր: Մծբինը, որտեղ մինչև այդ արդեն գոյություն ուներ հռոմեական գաղութ, դառնում է հռոմեական զինված ուժերի խոշոր կենտրոն: Պարթևական աշխարհակալության այս սահմանամերձ վայրում, նոր պրովինցիան պահպանելու համար, տեղավորվեց հռոմեական երկու լեգեոն:

Նոր սահմանագիծը հեռու թիկունքում էր թողնում Օսրոյենեն, և Եդեսիայում նստող թագավորները նորից դարձան Հռոմի վասալներ, իսկ հինավուրց հառան քաղաքը, լուսնի աստվածուհուն նվիրված իր մեհյանով, հռչակվում էր «ազատ քաղաք»՝ Հռոմի հովանավորության ներքո⁸³: Այդ սահմանագիծը անցնում էր հռոմեական պրովինցիա Մեսոպոտամիայի և պարթև Արշակունիներին ենթակա Ադիաբենեի և Հադրայի փոքրիկ թագավորությունների միջև: Ադիաբենեի մայրաքաղաք Արբելան խոշոր սրբավայր էր, այնտեղ էին գրասրվում պարթև Արշակունիների արքայական դամբարանները: Մեսոպոտամիա պրովինցիան, Օսրոյենեն և հառանը Սիրիայի ռազմական մարզի կազմում էին, իսկ Մեծ Հայքի թագավորությունը, Վրաց և Աղվանից թագավորությունների հետ, ինչպես ասվեց, մտնում էր Կապադովկիայի ռազմական մարզի մեջ:

Հռոմին արված նոր տերիտորիալ զիջումները ավելի թուլացրեցին Պարթևական թագավորությունը, դարձնելով այն երկրորդական պետություն: Անպաշտպան էին մնում պարթևական պետության ամենակարևոր հանգուցակետերը, որտեղ գտնվում էին նրանց քաղաքական կենտրոնները և երկրի տնտեսական «սիրտը» հանդիսացող Ստորին Միջագետքը: Հիմնականում այս

⁸¹ Նույն տեղում:

⁸² Նույն տեղում:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 368—370:

փոփոխությունների հետևանքն էր, որ Վաղարշ IV-ի հաջորդ Վաղարշ V-ը (208—223) փաստորեն դարձավ Հռոմեական պետության վասալ:

Տեսնելով պարթև Արշակունիների պետության հետզհետե թուլացումը, նրանց ենթակա խոշոր և մանր ֆեոդալականացող իշխանությունները անցնում էին նոր քաղաքական ասպարեզ դուրս եկող Սասանյանների կողմը: Պարթևաց արքայից արքային ենթակա մանր թագավորությունները և իշխանությունները (Ադիաբենեն, Հադրան, Խաուակենեն, Բեթ-Արամայեն, Քարքադե Բեթ-Սելոխը, Հիրա քաղաք-պետությունը և այլք) փաստորեն դադարում են ենթարկվել կենտրոնական իշխանությանը, իսկ որոշ կախյալ պետություններ III դարի սկզբներին կատարյալ անկախություն ստացան և՛ Իրանից, և՛ Հռոմից: Նրբեմնի հզոր պարթևական Իրանը այժմ բաժանվել էր «երկու հարյուր քառասուն տիրությունների»⁸⁴:

Սակայն կային ավելի կարևոր գործոններ, որ բուրրավորին հեղինակազուրկ արեցին պարթևական աշխարհակալությունը: 'Իա տնտեսական կապերի թուլացումն էր, որ հետևանք էր միջազգային կարավանային առևտրի անկման: Ծանր տնտեսական վիճակը և դրամական շրջանառության խանգարումը պարթևական պետության մեջ II դարի վերջում և III դարի սկզբներին⁸⁵, ինչպես այժմ բացատրում են, հետևանք էին այն ավերածությունների, որ հռոմեական զորամասերը կատարում էին պարթև Արշակունիների «արքունի երկրում»՝ Կենտրոնական Միջագետքում, որը արքայից արքաների ոստանն էր: Այս կապակցությամբ պիտի նշել, որ մայրաքաղաք Տիզբոն-Սելևկիան մի քանի անգամ թալանվում ու ավերվում է, իսկ ազգաբնակչությունը կա՛մ կոտորվում է, կա՛մ գերեվարվում և վաճառվում իբրև ստրուկներ⁸⁶:

Ավելի աղետալի հետևանքներ ունեցավ միջազգային առևտրական փոխանակության թուլացումը և նույնիսկ դադարումը: Հատկապես պիտի նշել պարթև Արշակունիների գանձարանին հսկայական եկամուտներ բերող «մետաքսի ճանապարհով» կատարվող առևտրի անկումը: Արևելյան Ասիայի հետ կարավանային առևտրի դադարումը հետևանք էր նաև այն երկարատև քաղաքացիական կռիվների, որ բռնկվել էին Չինաստանի հան դինաստիայի կայսրության մեջ 184 թ.: Ապստամբվել էին կեղեքվող գյուղական ազգաբնակչությունը և ստրուկները, որոնց շարժումը պատմության մեջ հայտնի է որպես «դեղին գլխակապեր կրողների ապստամբություն»: Այս ապստամբությունը անհնար դարձրեց այն առևտրական ճանապարհների անվտանգությունը, որոնցով անցնում էին հեռավոր «ձենաց աշխարհից» եկող, մետաքսով բեռնված կարավանները՝ Կենտրոնական Ասիայի միջով գնալով դեպի արևմուտք, և արևմուտքից այլ ապրանքներով դեպի արևելք ուղևորվող առևտրականները⁸⁷: «Մետաքսի ճանապարհով» առևտրի դադարումը պարթևա-

⁸⁴ В. Г. Луконин, Культура Сасанидского Ирана. Иран в III—V вв. Очерки по истории культуры, М., 1969, т. 35—36:

⁸⁵ Տե՛ս М. Е. Массон, Новые данные по истории Парфии, ВДИ, 1950, № 3, էջ 53:

⁸⁶ Cassius Dio, գիրք 75, 9, 4: А. Г. Бокшанин, նշվ. աշխ., էջ 282:

⁸⁷ Տե՛ս А. Г. Бокшанин, նշվ. աշխ., էջ 284—286: Տե՛ս նաև՝ М. Е. Массон, Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства, «Труды ЮТАКЭ», т. V, 1955, էջ 17:

կան պետությունը ղրկում էր հիմնական եկամուտներից, որ ստանում էր Արշակունիների գանձարանը Պարթևքից և Վրկանաց աշխարհից:

Հռոմեական զորքերի ավարառություններն ու ավերածությունները ծայրաստիճան աղքատացրին պարթև Արշակունիների անմիջական սեփականությունը հանդիսացող Կենտրոնական Միջագետքի գավառները: Հռոմեացիները հատկապես կործանում էին այն քաղաքները, որտեղ գտնվում էր հելլենականացված ազգաբնակչությունը, որի ձեռքին էին կենտրոնացված արհեստներն ու առևտուրը, իսկ սրանցից իր հիմնական եկամուտներն էր ստանում պարթևական արքունի գանձարանը: Կենտրոնական իշխանության սնանկացումը տնտեսապես հարկազրկում էր նրան ստեղծել եկամուտների նոր աղբյուր: Տիգրանում նստող «արքայից արքաները» բարձրացնում էին իրենց պահանջները իրենցից կախում ունեցող թագավորներից և այլ կառավարիչներից, իսկ այդ առաջ էր բերում դժգոհություն կենտրոնական իշխանության հանդեպ, որը հասցնում էր նույնիսկ դինված բախումների արքայից արքայի և տեղական ավագանու միջև⁸⁸:

Ֆեոդալականացող պարթևական պետության մեջ այս երևույթները առաջացնում էին երկրի տնտեսական մասնատվածություն և տեղական իշխանությունների ուժեղացում: Պարթևական աշխարհակալության միասնությունը խախտվում էր, և այն հետզհետե դառնում էր թույլ կապերով կապված երկրների կոնֆեդերացիա: Այդպիսին էին Մեգիան, Ատրպատականը, Պարսքը, Ադիաբենեն, Հադրան, 195 թ. առաջացած Հիրայի արաբական իշխանությունը և այլք⁸⁹: Այս հանգամանքն էր, որ ամենալայն կերպով օգտագործեցին հետագայում քաղաքական ասպարեզ դուրս եկած Սասանյանները:

Մեծ Հայքի թագավորությունը, որը տեսակարար կշռով բոլորից մեծն էր և ընգարձակը երկու աշխարհակալությունների միջև, նոր պայմաններում իր մեծ մասով գտնվում էր կայսրության թիկունքում: Նա միայն Ադիաբենեի ու Ատրպատականի կողմից էր սահմանակից Պարթևաստանին: Բայց այս չէր հիմնականը: Նոր փոփոխությունները Հայաստանի համար արտահայտվեցին նրանում, որ այժմյանից նա չէր գտնվում երկկողմանի կախման մեջ: Ինչպես հայտնի է, Տրդատ I-ի ժամանակներից սկսած Մեծ Հայքի գահը համարվում էր Արշակունյաց արքայական տան «երկրորդական գահ»: Ըստ Հռանգեայի համաձայնագրի, հայկական գահի թեկնածու էր առաջադրում պարթև Արշակունիների արքունիքը, իսկ հռոմեական կայսրը պիտի հաստատեր նրա գահակալումը Մեծ Հայքում: Իրականում, արդեն Հայաստանի առաջին Արշակունի գահակալը՝ ի դեմս Տրդատ I-ի (63—88), հայկական գահը իր ընտանիքի ժառանգական սեփականությունն էր դարձրել, որով ձևավորվում է Արշակունի դինաստիայի հայկական ճյուղը, որ պիտի բարյացակամ վերաբերմունքի հանդիպեր Հռոմի կողմից: Սակայն պարթևական արքունիքը չէր ուզում ճանաչել Տրդատ I-ի որդիների ժառանգական իրավունքները, և ամեն անգամ, երբ մահանում էր Հայաստանի գահակալը, պարթև Արշակունիները առաջ էին քաշում իրենց թեկնածուին. դա նոր ընդհարումների առիթ էր հանդիսանում երկու աշխարհակալությունների միջև, և Հռոմը իր հերթին հայկական գահի վրա նշանակում էր իր դրածոյին: Այդ վիճակը փոխվեց Վաղարշ II-ի

88 А. Г. Бокшанин, *նշվ. աշխ.*, էջ 285—286:

89 Նույն տեղում, էջ 287:

օրոք: Սրա ժամանակներից սկսած պարթևական արքունիքը այլևս ի վիճակի չէր խառնվելու Հայաստանի գահակալական հարցերին. լոկայան ճանաչվում էին Տրդատ I-ի շառավիղների ժառանգական իրավունքները ի դեմս Վաղարշ II-ի և նրա որդու՝ Խոսրով I-ի:

Այս հանգամանքն է, որ Խորենացու մոտ շփոթություն է առաջացրել, երբ Տրդատ I-ը և նրա նորակալ պարթևական թագավոր Վաղարշ I-ը (51—79) դիտվել են իբրև մեկ անձնավորություն՝ «Վաղարշակ» անունով, որը համարվել է հայ Արշակունիների դինաստիայի հիմնադիր, և որին վերագրվել են Հայոց թագավոր Վաղարշ II-ի (186—198) ներքին պետական գործունեությունը, նրա միջոցառումները հայկական պետության ամրապնդման խնդրում և նախարարությունների վարչա-քաղաքական վիճակի կարգավորումը:

Անշուշտ, անկախ այն իրադրությունից, որ ստեղծվեց Արևելքում կայսր Սեպտիմիոս Սևերոսի և Վաղարշ IV պարթևական թագավորի ժամանակ, Հայոց թագավոր Վաղարշ II-ի իշխանությունը այնուհետև բոլոր դեպքերում պիտի դառնար ժառանգական: Պարթև Վաղարշ IV-ից հետո գահակալական կռիվները նրա որդիներ Վաղարշ V-ի և Արտավան V-ի միջև և այդ պայքարի ընթացքում Սասանյան նոր դինաստիայի հանդեպ գալն ու պարթև Արշակունիների դինաստիայի վերացումը, ինքնին, լուծում էին հայկական գահի ժառանգական իրավունքի հարցը: Պարթև Արշակունիները վերացել էին և մնում էր միայն հայ Արշակունիների դինաստիան, որը ավելի ամուր էր կառուցում հոռմեացիներին: Վաղարշ II-ից սկսած Հայաստանում, բառիս բուն իմաստով, հաստատվում է հայ Արշակունիների ժառանգական թագավորությունը, որը տևեց մինչև 428 թ.⁹⁰: Սասանյանների դեմ սկսված պայքարում հայ Արշակունիները անվերապահորեն Հռոմեական կայսրության կողմն էին գտնվում: Ստեղծված նոր իրադրությունը ունեցավ վիթխարի հետևանքներ հայ ժողովրդի հետագա պատմական զարգացման համար:

Սեվերոսի կտրուկ միջոցառումները, գոնե ժամանակավորապես, կայուն վիճակ ստեղծեցին հռոմեական գերիշխանության համար Միջագետքում, իսկ թուլացած պարթևները վերջին ճիգերն էին գործադրում նախկին հղորությունը վերանվաճելու համար:

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ВАЛАРША II С РИМОМ И ПАРФЯНАМИ

Академик АН АрмССР С. Т. ЕРЕМЯН

(Резюме)

Ослабление парфян на рубеже II—III вв. приводит к усилению римской агрессии и утверждению римлян в средней и северной Месопотамии. В этот период снова усиливается и стабилизируется положение царства Великой Армении. Царствовавший здесь ставленник римлян Сойем («Тигран Последний», 144—161 и 164—186 гг.) умер, и снова на армянский престол вступил представитель армянских Аршакидов—Валарш II (186—198), вероятно, внук армянского царя Валарша I

⁹⁰ С. Тоуманов, *Ист. зап.*, т. 234.

(117—144). Валарш II носил титул «великий царь Великой Армении». Его политическая и внутригосударственная деятельность оправдывает мнение, что это—царь Валаршаков Мовсеса Хоренаци, ошибочно отождествляемый исследователями с основоположником армянской ветви династии Аршакидов царем Тиридатом I (52—88), братом парфянского царя Вологеса—Валарша I (51—79).

После убийства императора Коммода (в 192 г.) и последовавшей затем борьбы за власть в Риме римские оккупационные войска покинули столицу Великой Армении город Валаршапат, известный у античных авторов под названием Азара. Борьба за власть между претендентами на императорский престол в Риме кончилась провозглашением императором Септимия Севера (193—211), который за короткое время устранил своих соперников и сделался единодержавным правителем Римской империи. Однако Северу эта единодержавная власть далась нелегко. На Востоке провозгласил себя императором наместник Сирии Нигер, которого признали парфянский царь и цари Осроены и Хатры; лишь Валарш II придерживался нейтральной позиции. Когда Нигер через своих послов просил военной помощи от царей этих стран, армянский царь ответил, что он никому не окажет такой помощи, но если Север нападет на него, то он готов защищать свою страну.

Прибывший на Восток Север стоял перед большими трудностями. Прежде всего ему надо было заручиться поддержкой армянского царя, страна которого находилась в тылу наступавших римлян. Вероятно, в Рандее могла произойти встреча Септимия Севера с Валаршем II, во время которой должны были быть решены очень важные вопросы, касающиеся царства Великой Армении и военной организации для обеспечения защиты интересов Римской империи на Востоке.

Император признал воцарение Валарша II; были выработаны мероприятия по укреплению кавказских проходов, особенно в районе нын. Шемахи. В этот период Валарш II был занят укреплением северо-восточных границ своего царства по Куре и образовал наместничества—княжества Утийское, Гардманское, Цавдейское и Гаргарейское. Армянская конница во главе со спарпетом с этого времени получала от римлян денежную субсидию и находилась под верховным наблюдением легата Каппадокии. Таким образом, в этот период политические взаимоотношения между Арменией и Римом приобретают характер вассалитета.

Около 198 г. армянский царь Валарш II совершил очередной поход против вторгавшихся с севера горцев и кочевников, во время которого и погиб, завлеченный ими в глубь горных теснин в районе современного Конах-кенда, недалеко от Шемахи. Валаршу II наследовал его сын и преемник Хосров I (198—216), который через год предпринял поход в те же места и воздвиг в горном проходе стелу в память этого события.

Военные действия между римлянами и парфянами закончились в 199 г. мирным договором, в силу которого парфяне были вынуждены признать большую часть Месопотамии за римлянами. Город Низибин

сделался укрепленным центром новой римской провинции Mesopotamia. Наступивший мирный период длился до смерти Севера в 211 г.

Гонения на иудеев и христиан, предпринятые римскими властями в Сирии и Палестине, затронули также Армению, о чем свидетельствует дошедший до нас агиографический материал. Христианство тогда принимало форму различных гностических учений. В Армении такую проповедь вел гностик Бардацан Эдесский (154—222), написавший на сирийском языке «Храмовую историю». Он вел борьбу с ересью маркнонитов.

Наступивший период общего ослабления парфян привел к усилению персидской династии Сасанидов, представители которой в 226—227 гг. уничтожили власть парфянских Аршакидов и утвердили свою власть во всем Иране. Армянские Аршакиды впредь до 428 г. были наследственными обладателями армянской короны.